

16

Rank of wives in polygamous family K24/11

s874(8)

K24/
A1379/11

Ntsanwisi

60.

NDZIMANA YA 10: Ku yima ka vasati. (Vukulukumba).

Xindzimentaryana xa 1: Tshengwe ri endliwa hi ku navela ku va ni VANA.

1. Mhaka le'yikulu le'yi languteriwaka hi wanuna loko a teka nsati kumbe vavasati hi leswaku va ta nwi velekelana swihlangi le'swi nga ta andzisa rixaka ni ku twakarisa vito ra yena loko a ta va a file. Na swona loko vana ni vatukulu va munhu loyi va ri karhi va humesa swakudya swa tinxaka-nxaka le'swi humaka e masinwini, swikwembu swi tsaka ngopfu. (swakudya leswi swi humesiwa loko ku phahliwa timhamba).

2. Swa humelela leswaku munhu a kuma vana va xisati ntsena. Leswi swi vuriwa khombo, hikuva loko munhu loyi a tshuka a file a nga ri na nwana wa xinuna, na rona vito ra yena ri ta va ri file, a nga ka a nga ha twakali; kutani sweswo a swi rhandzeki.

3. Loko munhu a vona leswaku wo va ni vana va xisati ntsena, loko a ri ni xuma a nga teka wunwana ensati swi ri leswaku kumbe xana yena a nga ta ta nwi velekelana nwana wa xinuna; kasi loko a nga swi koti ku kuma wunwana wansati hi ku pfumaleka ka XUMA, wa swi kota ku ringeta swinwana.

Ku hundzula mbeleko.

1. Loko munhu a teka wansati kutani a veleka vana va xisati ntsena, a nga lava n'anga le'yi kotaka ku hundzula mbeleko leswaku a kuma vafana.

(a) Hundzani Tsanwani a teka nhwanyana wa ka Muthembi. A tivula hi nhwanyana; a tlandlameta hi nhwanyana, a kondza a ku varharhu. Leswi Hundzani a a lava nwana wa mufana, a lava n'anga leswaku yi ta ta hundzula mbeleko. Ku ya laviwa Lulamisani Hlayisi.

Lulamisani a pfa a cerile mirhi ya yena, a yi bohile swikatsa swimbirhi. A fika a yi nyika Hundzani, a ku: Mirhi hi leyi. U ta yi sweka hi ximbitana; loko yi dzowile, u ta tlhava hi tlhari, u veka ehenhla ka sweko, u rhidza ni ku hakasa hi rona tlhari leri.

s874

61. U ri tlhoma e xikorhanweni ri lulama ni byanyi. Teka vuswa u nyika nsati a dya. Endlisa sweswo mixo ni madyambu nkarhi hikwawo lowu mi nga swinwe esangweni a ko a teka khuri. Nkarhi wunwana ni wunwana loko a hetile ku dya tlhela u vehela timitsu leti e ndzeni ka ximbitana. U nga xi hlantswi. Loko wu ri murhi lowu wu tlhaviwa hi tlhari ku fikela loko wu hetile ntirho wa wona.

Hundzani a ya endlisa sweswo ku fikela loko nsati wa yena a teka khuri. Loko a ri undlile khuri leri, kute loko a vuya, hiloko kunene a vuya hi mufana.

(b) Mushothi Mathebula a teka nsati wa yena Khanyisa a veleka na yena vana va xisati va ko va fika ka ntlhanu na wunwe. Hi loko va twelela n'anga le'yi swi kotaka ku hundzula mbeleko. Va ya kombela n'anga yoleyo leswaku yi nwi ringeta.

Loko yi fika n'anga (Muntungwa Gudlhubeza) yi nyika nuna wa Khanyisa mirhi, yi ku: Mirhi hi leyi Mathebula, u yi tirhisa hilaha ndzi nga ta ku lerisa ha kona; u nga thuki u hambanyisa. Sweka hi ximbitana. Loko u vona leswaku wu vupfile tlhava hi risungunu, u wu tsavula. Sweka vuswa u rhidza hi rona risungunu leri u nyika nsati wa wena a dya mixo ni madyambu, a sungula hi vuswa lebyi a nga si dya nchumu. A a wu dye masiku mambirhi mi nga si ya swinwe esangweni. Mi endlisa sweswo siku rinwana ni rinwana ku ko a teka khuri.

Va endlile hi ku lerisa ka n'anga, va nga hambanyisi ni switsanana; kunene kute loko a ku wa vuya Khanyisa o vuya hi mufana. Ku tsaka ku va lo'kukulu ngopfu e mutini hikuva a va nga kholwi leswaku Khanyisa a nga ha kuma nwana wa mufana. Endzhaku ka yena a tlhela a tlhandlameta hi mufana na kambe.

1. Hi tlhelo ra ku phahla timhamba, hambi leswi ku nga na kokwana loyi a fanelaka ku phahla, kumbe nwini wa muti, siku rinwana tinhlolo ti komba onwana kwala xikarhi ka va ka ndyangu

62. leswaku a va yena loyi a phahlaka. Kokwana loyi a phahlaka i makwavo wa mana wa vanhu. Handle ka loko tinhlolo ti lo kombisa xisweswo ku phahla nwini wa muti.

s874

1. Wansati loko a veleka evana a va fanelanga ku va vafana ntsena kumbe vanhwanyana ntsena, kambe loko vanhwanyana va tele, kambe ku ri ni vafana e xikarhi ka vona, mhaka yoleyo yi tsakisa ngopfu. Hi leswaku vafana lava va ta teka hi xuma xa vana va yena, loko xi swi kota ku salela vafana lava. Hambi leswi swi nga tsakisiki ku veleka vafana ntsena, kambe hi tlhelo rinwana munhu u aka muti loko a rhendzeriwile hi majaha matlhelo hikwawo.

2. Loko vana va ri vanhwanyana ntsena na kona tihomu ti ta tala ngopfu ti pfumala vadyi (hi leswaku la'va nga ta ti dya ku nga ku teka ha tona vasati). Hambi leswi swi endlekaka ku teka vasati hi tona; a swi fani ni loko munhu a ri na vona vafana. Vasati la'va nga ta laveriwa mbowo, ri to va vito ntsena ra leswaku i vana va Mani hikuva vana xi nga xuma, kasi hi ntiyiso a hi ngati ya yena munhu loyi.

3. Na swona wansati loko o veleka nwana wunwe wa mufana ku va makumu, swa soleka ngopfu; munhu u veleka nwana wunwe wo nge i tuva, ha kanyingi ri ngo tlhotlhorha vondlo rinwe.

4. Swa tsakisa ku tivula hi nhwanyana. Xikanwe loko va ku: Nwana wa kona i wa yini? I wanhwanyana. Nkulungwana-hi-dzonga, tihomu ta hina ti vuyile.

5. Nhlayo ya vana va nsati wunwe loko va ta ku wansati u velekele, va fanela ku va khume. Loko swi tlula khume hi loko wansati a felwa ngopfu; kambe loyi va hanyaka hikwavo va tala ku fika e ka khume, yoloye u velekele, swa nkheneka; xa kona va fanela ku nyikiwa nkarhi swinene wa ku anwa mafi ya mana wa vona. Ku biha la'vo hlomulela, ku nga ku anwa tinwhetinyana, a tshikisiwa.

63. Nwana u anwa malembe mambirhi kumbe marharhu, a tshika hi yexe.

6. Wansati loyi a nge loko a fa a siya nwana wunwe wa wanhwanyana wa nkheneka hikuva xuma lexi a nga lovorwa hi xona xi tlherile. Loko kona a fa a ri ni majaha marharhu ni tlhanu wa tintombhi, yoloye u nkheneka ngopfu-ngopfu. Loyi wo rhanga nhwanyana xuma xa yena xi ta tekiwa hi mukhalabye tata wa vona; wunwana ni wunwana nhwanyana xuma xa yena xi ta lovota makwavo, ku

s874

sala xa wunwe. Xona xi nga lovota hosi ya vona loko tata wa vona a nga ha lavi ku teka.

7. Wansati loyi a faka a siya nwana loyi a fanelaka ku kurisiwa, loko swi vonakile leswaku nuna wa yena i munhu loyi a khomaka ndyangu swinene, a nga ha nyikiwa nhlantswa yi ya anwisa ni ku kurisa nwana kumbe vana volavo. Kambe u ta lovola.

Swikombiso 1. Gavaza nkata X...a a velekile vana va ntlhanu na vambirhi va xinuna ni wunwe wa xisati. Nkosikazi leyi yi akele nuna wa yona emuti. Tata wa vona u va tekisile vasati, na vona va ri karhi va tipfunu; hikwavo ka vona va swi kotile ku va ni mindyangu. Kwalaho muti wa tata wa vona wu kula, wu va muti lo'wukulu ngopfu. Gavaza a nkhensiwa ni ku dzunisiwa ngopfu leswi a nga akela nuna wa yena emuti.

2. Nhlazini Xitlhelana a teka Mbilanyana nhwanyana wa ka Nhlongo. Mbilanyana a fika a tivula hi nhwanyana. A yisa mahlweni hi vanhwanyana ku ko a heta vundzeni a nga kumanga mufana ni wunwe. Kwalaho vito ra Nhlazini Xitlhelana ri timeka laha misaveni. Leswi hi swona le'swi nga lavekiki, swi nga rhandzekiki, swi vuriwaka khombo.

Nhlazini u ringetile ku teka wunwana wansati leswaku kumbe ku ta va ni yinwana nxangu, kambe na yena loyi wunwana a nga kumanga nwana wa mufana. Vito ra yena ri timekele makumu.

64. 8. Swa humelela leswaku wansati a tshuka a yima ku veleka kasi wa ha ri nkarhi wa yena wa ku veleka. Kwalaho nyoka yo tshuka yi lanwile kutani a titshamela. Va nga ha ringeta hi mirhi leswaku nyoka yi kota ku amukela. Nkarhi wunwana swa endleka leswaku mbelekc yi tlhela yi pfuleka; kasi siku rinwana a ya ha pfumeri, swo herisa xisweswo.

9. Loko loyi wansati a vona leswaku u kandzile vukati byinene, (hi leswaku u tshamisekile) a vona leswaku xuma xa nuna xa lova leswi yena a nga ha swi kotiki ku nwi velekela swihlangi, wa swi kota ku tsundzuxa nuna leswaku a ya lava nhlantswa. Loko va twanana ni nuna leswaku a nga ya nwi lavela makwavo wo karhi e

s874

ndlwini ya mhani wa yena kumbe e ndlwini yinwana, a nga ha nwi rhuma ku ya vika emhaka e ka vatswari.

10. Wansati loko a suka a ya e ka rikwavo ku ya lava nhlantswa, u famba a bohile dzovo e xisutini, ro ya veleka ha rona. Hambi leswi ku nga ekaya ka yena, e ka vatswari va x yena a nga swi koti ku fika a va byela mhaka leyi. Fanelo hi leswaku a fika a vika hi NTSUMI. U to na fika o kuma wansati wunwana a nwi rhuma.

11. Ntsumi loko a yi kumile u ta ku ka yona: Leswi mi ndzi vonaka namuntlha ndzi tile laha kaya, a ndzi lo ta pfluxela, ndzi tile hi mhaka; ndzi lava leswaku mi ya ndzi fikisela yona e ka vatswari va mina. Ndzi tile eku ta lava nhlantswa. Ndzi landzile Hlonipha.

12. Kunene entsumi yi ta ya e ka vatswari va loyi wansati yi ya vula leswi swi vuriwaka hi nwana wa vona. NTSUMI: "Leswi mi vonaka Makhawukana namuntlha, u ri a nga lo ta ku ta pfluxela tanihi masiku, u tile hi mhaka. Hi leswaku u landzile Hlonipha a ya va nhlantswa ya yena.

Loko ntsumi yi fambile va ta sala va vulavula, va hlengeleta va ndyangu va va komba mhaka leyi. U ta tlhela a yi komba kambe
65. yena hi yexe e ka vandyangu loko va hlengeletene. Loko va swi twile, va ta vutisa Hlonipha loko a twanana na yona mhaka yoleyo. Loko a nkhensa Hlonipha, Makhawukana u to tlhelela e ndzhaku a ya komba nuna timhaka leti a nga ti kuma. Kutani va to ba homu ya vuhlantswa yi ya: ndzhaku va lovola, va hlomisa.

Xindzimonyana xa 2:

Vukulukumba bya nsati byi endliwa hi leswi a tekisiweke xiswona.

• 1. Ku ni ku hambana e xikarhi ka tinxaka ta vantima hi tlhelo ra ku landzelelana ka vavasati loko va tekiwile hi munhu. VANGONI: Nsati wa yena lo'nkulu hi yena loyi a nwi humesaka e lawini; kasi loko a ri hosi, va ri i nsati wa lawu, a hi yena hosi ya muti; loyi a nga ta veleka hosi hi loyi a nga ta tekiwa hi XUMA xa tiko. Nwana wa yena loyi wo rhangana na yena a hi yena a nga ta va hosi, loyi u vuriwa KHOHLA (hi leswaku ximatsi) wa kohleka ku fuma. Hikokwalaho ndzisana ya yena hi yena loyi a fanelaka ku fuma.

s874

2. Vasuthu vona nsati loyi a rhangaka a tekiwa u swi tiva swinene leswaku i nwini wa muti loko a ha ri swakwe laha mutini. Loko nuna wa yena a teka wunwana wansati kwalomu vanhwini va tinxaka timbe, a swi hundzuri nchumu e vutshanwini bya yena. Kasi loko o ya teka e ka yakokwa wa yena, vukulu byi ta va byi nwi helele, byi tlulela e ka loyi a humaka e rixakeni ra ka yena.

3. Na yona hosi ya Musuthu loko a nga si ya teka e ka yakokwa wa yena swa tiviva leswaku a nga si lava ku veleka hosi. Loko a ngo tshamisa akondza a fa a nga si ya teka e ka yakokwa wa yena, swi ta laveka leswaku ku ya tekiwa wansati loyi a fanelaka kwale ka yakokwa wa mufi a ta nyikiwa ndzisana ya hosi loko yi ri kona leswaku va ta veleka hosi. Nwana loyi a hi wa yena loyi a nwi velekaka, kambe i nwana wa mufi. Hi leswaku u pfluxela makwavo e rixaka. (Yindlu ya vuhosi).

(a) Xikombiso: Hosi ya Bakgaga va ka Mphahlele loko a fa a a nga si teka nsati loyi a fanelaka ku ta veleka hosi. Makwavo (ndzisana ya yena) Matime a sala a hlomisa loyi a fanelaka ku
66. veleka hosi. Masuku ku velekiwa hosi Phatuli. Hosi leyi yi fumile mikarhi le'yo leha e tikweni ra ka Mphahlele.

(b) W.....Hosi ya va-Thabine va ka Mogoboya u file a ri na vana va xinuna e ka vasati va yena, kambe a a nga si hlomisa nsati wa le ka yakokwa wa yena loyi a nga yena ku tivivaka leswaku hi yena loyi a fanelaka ku veleka hosi. Vana va W... va ringeta ku vanga vuhosi, kutani leswi a yi ri mikarhi ya xilungu Hulumente u rhambile tihosi ta Vasuthu ti ta hlengeletana kona ka kamba mhaka leyi hi nawu wa xi-Suthu. Ku kumeka leswaku ndzisana ya hosi (a nga Mufi) yi fanele ku nghena e ndlwini ya nsati loyi wa le ka yakokwa wa yena leswaku a nwi velekisa vana. Hi kona ku nga ta huma hosi. Hi loko Mutato ndzisana ya hosi a nghena endlwini yoleyo leswaku a velekela makwavo nwana loyi a nga ta fuma va-Thabine.

Marito ya hosi ya ka Maake (Sepeke).

B. Sepeke a a ri hosi ya Bakgaga va ka Maake. Siku rinwana a vulavula ni hosi ya ka Nkuna Mohlaba a ku; Nawu wa xi-Tsonga wu

s874

lulamile ngopfu. Nwina nsati loyi a nga ku humesa e lawini hi yena nwini wa muti (nkosikazi), kasi hi xa ka hina, xi-Suthu, ensati wa mina loyi a nga ndzi humesa e lawini, hambu ndzo nwi rhandzisa ku yini, a nga swi koti ku veleka hosi. Ndzi boheka leswaku ndzi ya e ka vakokwana ndzi ya teka kona nsati loyi a nga ta veleka hosi. Kwalaho ma hi tlula va-Tsonga.

A. Hi xi-Tsonga nwini wa muti hi loyi a humesaka wanuna e lawini. Hambu munhu a nga teka tshengwe a swi hundzuli nchumu xa ndhawu ya wansati laha mutini. Loko munhu a lovotiwile xuma hi tata wa yena, swinene, wa hanyelwa. Loko munhu a tekile wansati hi xuma xa ntamu wa yena, na swona swa ha fana. Hambu a lo lovota hi mana wa yena (vasati la'va kotaka ku kuma xuma hi mitirho ya nyuku wa vona) na xona xuma xa ha ri xinwe, a xi swi koti ku hundzula vutshamo bya wansati. Loyi a nga humesa munhu e lawini, hi yena nsati lo'nkulu, hi yena loyi a nga ta veleka mudyandzhaka.

67. B. Xivandla kumbe ndhawu ya wansati laha ku tekiweni a yi vuli leswaku u ni matimba ya ku lerisa vanwana vavasati laha mutini; hi tlhelo rherho vavasati lava va ringana, hikuva hikwavo va vuya laha mutini hi xuma, kambe ntirho lo'wukulu wa nongoloko lowu, swi endleriwa hala tlhelo ra ndzhaka. Hambu leswi xuma xa yindlu yinwana ni yinwana xi fanelaka ku tirhela yindlu yoleyo ntsena loko nwini wa muti a lo fa, nwana wa yena wa xinuna, wa xinuna lo'nkulu, wa yindlu le'yikulu, hi yena loyi a nga ta lawula swa muti lowu, hikuva u le matshanwini ya tata wa yena loyi a nga fa. Nsati lo'nkulu ku vuriwa loyi a nga ta veleka mudyandzhaka; kasi nsati lo-ntsongo swi vula vasati hikwavo la'va landzaka loyi wo rhanga.

B. Swi kombiwile leswaku munhu a nga ya teka wansati e ka vakokwa wa yena (vana va makwavo wa mana wa yena wa xinuna) kambe vanhu lava i vasati va tata wa yena. Mhaka leyi ya endleka; ku nga ri leswaku i fanelo. Mhaka le'yo tano yo lunghisiwa laha ndyangu, masuku vana lava va dyisiwa xivindzi. Ku dya xivindzi i ku dlaya kumbe ku tsema vuxaka.

Mhaka leyi yi komba leswaku ku ya teka e ka vakokwana a hi xi-Tsonga. Swi vonaka leswaku wo nge swi huma eku hlanganeni ka

s874

vona ni tinxaka-nxaka ta vanhu. Kutani hi ku vona leswaku a swi endleki, swa yila, swi endleriwe nawu wa ku-dya-xivindzi, leswaku ku yila ku nga ha vi kona. Kutani swa twala leswaku leswi loyi wansati a nga ngati yinwe ni va muti lowu, loko a fika, hambani a kuma vanwana va rhangile u ta fika yena a va nwini wa muti.

Xuma xo lovotiwa hi (1) Tatana kumbe xo lovotiwa hi (2) Manana, kumbe xo lovotiwa hi (3) ku titirhela kumbe xuma xa (4) ndzhaka, hikwaswo leswi a swi hlayi nchumu, a ku na xuma le'xikulu xo tlula xinwana; kasi ku landzelelana ka ku tekiwa ka vona hi yona yi nga mhaka le'yikulu ngopfu.

68. Swi kombiwile leswaku nsati lo'wo rhangani loyi a tekiwaka hi hosi hi yena loyi a nga ta veleka hosi. I nsati wa xuma xa tiko. Nsati loyi loko swi humelela leswaku a nga kumi nwana kutani ku ya laviwa wunwana e matshanweni ya yena (nhlantswa) leswaku a ta nwi velekelana, yona nhlantswa leyi loko a ta va a file loyi wa nwini wa muti, nhlantswa yi ta sala yi ri yona nwini wa muti. Kambe emikarhini leyi a ha hanyaka, nhlantswa leyi yi fanele ku nwi tiva loyi yi nhlantswelaka yena; yi fanele ku nwi fundzha.

Na kona ka vanhu ntsena loko wunwana a tshuka a nga veleki kasi hi yena nsati lo'nkulu, kutani a ya lava nhlantswa leswaku yi ta nwi velekelana vana, leswi loyi a nhlantsweriwaka a nga yena hosi ya muti na yona nhlantswa leyi yi fanela ku teka xitshamo xa loyi a nwi nhlantswelaka loko yena a ta va a file. Kasi na swona loko a ha hanya swa ha fana hikuva nhlantswa leyi i musivi (u tshamile e matshanweni ya wunwana) yena hi yexe a nga na vutshamo le'byi nga bya yena.

Rito le'ri nge Nawu a wu na mahlo ri tirha hi ku lulama e xikarhi ka vanhu loko yini va HUVO va ri ni ntiyiso; kambe loko ku ri hi tlhelo ra mindyangu ya tihosi nawu lo'wu va fumaka wo va wa vona va ri swavo. Timhaka ta ku tengisana ka vona a ti yi hubyeni ti ya kaneriwa hi vavanuna, kambe ti kaneriwa e ndyangu ti heriseriwa kona. Hosi ya ha ri ni matimba ya ku lerisa hambani e mahlweni ka vanhu swi vonaka swi nga fanelanga. Kambe hambani swi

s874

ri tano e mhakeni le'yo tano vakulukumba va HUVO va ni fanelo yo komba hosi timhaka loko ti nga fambi hi nawu. Vakulukumba la'vo tano i tinhenha. Le'swi taleke i ku languta hi mahlo vanhu va ri karhi va n'unun'utela lomuya matlhelo.

(a) Xikombiso: X.... a a ri ni ntolovelo wa leswaku loko a holovile ni vasati a va rhumela ka rikwavo. Loko vatswari va va tlherisela e vukatini va va tlherisa hi homu. Mhaka yoleyo a yi
69. nga sasekanga hikuva loko X.... a ri karhi a endla mhaka leyi ya ku mukisa vasati e ka rikwavo loko va holovile a a swi tiva yena leswaku loko va va vuyisa va ta va vuyisa hi homu; kutani hi ndlela yoleyo a swo fana ni loko a kutsula XUMA xa yena lexi a nga lovola ha xona. Vanhu a va ri karhi va swi vona, Kambe a ku nga ri na munhu loyi a kanyaka mbilu ku nwi kongoma a nwi byela mhaka leyi; ku n'unun'uta kona a ku ri kona. Ku n'unun'utela koloko ku ke ku ya fika etindleveni ta yena (X), kutani a swi vona leswaku leswi a swi endlaka i ku hoxa, vanhu va chava ntsena hi leswaku i hosi. Kunene u swi tshikile.

(b) Xikombiso: Mhakamuni Xikwambana a a tekile nsati wa yena vito ra yena va ku i Khavakhava. Nhwanyana loyi u ve ni khombo ra ku ka a nga khomi tinhloko. Xikwambana u hetile nkarhi wo leha a nga swi vuli mhaka, kambe e ku heteleleni a teka wunwana wansati. Nsati loyi wa vumbirhi yena a va ni nkateko, a fika a velekela Mhakamuni Xikwambana evana. Khavakhava, a nga yena nsati lo'nkulu, loko a vona mhaka leyi a suka a ya e ka rikwavo va ya nwi nyika nhlantswa leswaku a nga ti tekeriwa vukati hi munhu wa le tlhelo. Nhlantswa ya Khavakhava loko yi fika na yona yi tivula hi mufana; kwalaho ku hatla ku kumeka MUDYANDZHAKA. Nsati loyi wa nhlantswa fanelo ya yena hi ku tiva Khavakhava, nwini wa vukati. Yena a nga na xivandla le'xi nga xa yena laha ndyangwini lowu, xivandla xi na Khavakhava, yena u tshamile hi Khavakhava. Loko Khavakhava a ta va a file, hi kona nsati loyi a nga ta sala a fuma swa muti lowu.

A. Marito lawaya ya hosi Senthumule loko a vulavula ni hosi ya ka Nkuna (Mohlaba) loko a te: Vasati lava hi vungetelaka a hi

s874

vasati va hina, ho va ni makwanga. Nsati wa hina hi luya hi nga sungula hi yena hi nwi teka, i NTIYISO. Nawu wa xi-Tsonga hi leswaku loko munhu a tekile tshengwe, loko a fa vasati va yena la'vatsongo va nga ka va nga sunguri ku ba nkosi; nkosi wu fanele ku biwa hi nwini wa nuna, kutani vasati la'vanwana va tekela e ka YENA. Loko ku tshuka wunwana wa la'vatsongo a ku: Yo, u ta

70. holoveriwa, va ku: Miyela, ku fanele ku rhanga nwini wa nuna a va yena a baka nkosi, kutani nwina vasati va le ndzhaku mi ta tekelela e ka yena. Kwalaho swi endla x nawu lo'wu tiyeka wa leswaku: Nsati wa munhu hi loyi a rhangaka hi yena a nwi teka; lava vanwana yo va makwanga ya vanhu. Xivuriso xi ri: Nhlampfi hi ya maenghene.

Nsati wa hosi lo'wo rhanga tekiwa hi yena a veleka hosi le'yi nga ta sala yi fuma e matshanweni ya tata wa yena; hambu va nga velekiwa va ri vavanuna va hlayile, a va nga fumi hikwavo, ku ta fuma wunwe ntsena, yena lo'wo rhanga ku velekiwa.

TIHOSI A HI TINYELETI.

Hosi loko yi ri ni vasati vo tala vana va vona a va tshiki ku vanga vuhosi; hambu va ri karhi va swi tiva leswaku a hi bya vona. Nkarhi wunwana swa endleka leswaku loyi vuhosi byi nga bya yena a ya velekiwa xindzhaku, kutani la'va nga rhanga va vanga xitshamu hi leswaku vona i vakulu hi ku velekiwa; kasi a swi fambisi xiswona, vukulu hi NAWU byi huma e ka va nwamuni.

Hikokwalaho loko ku twakala man'inin'ini ya ku vanga vuhosi loko hosi ya ha hanya, vavanuna va nwi vutisa leswaku loko a ta va a file u lava leswaku ku ta sala wihi wa vana va yena e xitulwini xa yena xa vuhosi. Kwalaho u ta komba vavanuna loyi a nga yena loyi a nga ta sala a va hosi. Mundzuku loko ku vanga ku ta va kona va ta komba vavanuna leswaku loyi va nga kombiwa yena hi lo' wo karhi; kutani va ta lwela yena loko ku tshuka ku va ni ku lwa.

Xikombiso: (a) Vasati va hosi Shilubana a va hlayile. Loyi nkulu wa vona, loyi a nga humesa ehosi elawini, loyi a nga yena a a languteriwile leswaku u ta veleka hosi, a nga swi kotanga ku kuma

s874

swihlangi. A a nga ri mhika, kambe a a ri ni vumba. Kwalaho a tekeriwa NHLANTSWA. Yona yi fika yi va na wona nkateko wa ku kuma swihlangi. Nkarhi lowu hikwawo lowu yindlu le'yikulu yi pfumalaka MUDYANDZHAKA, vana va xinuna le' tindlwini le'titsongo a va ri karhi

71. va kula. Hikokwalaho ka leswi a va ri vakulu e ku velekiweni va ve kona la'va nga ringeta ku vanga vuhosi lebyi; Kambe a swi pfunanga nchumu e ka vona hikuva hosi Shilubana u file a kombile loyi a nga yena a nga ta fuma e matshanweni ya yena loko yena a ta va a file. Leswi vavanuna a va swi tiva va kotile ku tiyisa ni ku lwela yena loyi a nga kombiwa hi tata wa yena loko a ha hanya.

(a) Hosi Mohlaba kulaku yena nwini loko a ha hanya a tekisa nwana wa yena Shilubana II ensati, Hambi leswi nkosikazi le'yintswa a a ha ri ntsanana, u kombiwile tiko ra ka Nkuna, ni ku nyikiwa vuhosi vanhu va swi langutile. Hambi leswi nuna wa yena a nga fanela ku laveriwa ndzisana leswaku a ta ta nwi tirhela hikokwalaho ka ku ka a nga tsakanga swinene, nawu hi leswaku nwana wo rhangha hi yena nwini wa xitulu, u fanele ku fuma e ndzhaku ka tata wa yena. Kwalaho tata wa yena a nga ehleketanga swinwana loko ku nga ri ku veka yena leswaku a sala a fuma ematshanweni ya yena loko yena a ta va a fambile.

Xindzimonyana xa 3: Nsati wo lovotiwa.

1. Ku lovota swi vula ku ba XUMA xi nyikiwa munhu a ya teka nsati ha xona. Xuma lexi xi kona hi tindlela le'to tala. Nwana a nga lovotiwa hi tata wa yena; a nga lovotiwa hi mana wa yena; hi hosi ya yena; hi tata wa yena lo'ntsongo, kumbe munhu unwana wa rikwavo.

2. Loko munhu a ta va a endlile fanelo ya yena laha vutomini, a velekiwe vana va xinuna o fanele ku va lovota. U fanele ku va tekisa vasati; loko a nga endlanga sweswo a nga yi kotanga fanelo ya yena. Loko nwana loyi kumbe vana lava va velekiwile ni vamakwavo va xisati mitsengo ya vona yi fanele ku va tekela vasati. Loko va nga ri na vamakwavo va xisati, swi ko swi va boha leswaku va lava xuma xa nyuku wa vona, lebyi i vusiwana.

s874

I nawu, i fanelo ya tata wa munhu ku lovota nwana wa yena, Swa boha.

72. 3. Vavasati va tin'anga va swi kota ku hlengeleta xuma le'xi kotaka ku ko xi vuyisa munhu. Vanwana i swirimi. Volavo ve swi kota ku xavisa leswi va swi byalaka swi xava mbuti, swi ko swi xava homu. Swi hlengeletana swi ko swi endla entsengo lo'wu kotaka ku vuyisa munhu emutini. Vavasati la'vo tano va swi kota ku lovota vana va vona va xinuna.

4. Kambe swi fanele ku tiviwa leswaku hi xi-Tsonga wansati i XUMA xa nuna wa yena, hikwaswo leswi a swi tirhaka i swa nuna wa yena. Yena ha swakwe a nga na nchumu, loko xuma lexi a nga xi tirha xi humile xi ya teka wansati swa ha fana ni loko nwana loyi a lovotiwile hi rharha wa muni.

5. Wansati u tekiwa kwihi ni kwihi laha rirhandzu ri kombaka kona. Tolo (khale) timhaka ta vukati a ti lulamisiwa hi vatswari va munhu. A ku tekelana mindyangu le'yi tivanaka ku hanya ka yona. A va nga ri nchumu hi ku hlota ku teka. Manguvalawa vavanuna va ngo titekela wihi ni wihi loyi va hlanganaka na yena, nchumu loko a ri waxisati, a swa ha endli mhaka; swa va boha vatswari ku lunghisa vukati loko nwana a vonile nhwanyana kunwana. Hambi vona va nga tivani na vona vanhu lava, kumbe va nga swi twisisi, a nga tekeli vatswari, wo titekela, kumbe ni ku tshamisa ni vatswari a swi nga endleki; hikokwalaho a fanelaka ku lunghiseriwa. Vanwana vavanuna a va ki va vikela vatswari, vo titekela va miyela.

6. Xuma xo lovotiwa hi makwavo wa munhu, kumbe makwavo wa tata wa munhu, kumbe wa rikwavo ka munhu, a xi lulamanga hikuva swo fana ni ku lomba; siku rinwana xi ta laveka ekaya ka xona. Hikokwalaho ka swona a xi tshembeki; la'va kotaka ku xi teka va xi tirhisa, va xi teka va ri karhi va swi tiva leswaku va ta fanela ku xi tlherisa.

7. Loko rharha wa munhu a ri ni XUMA, kambe wu nga ri ntsengo lo'wu ringeneke, loko a ri ni xuma yena nwini, le'xi nga xa yena, le'xi nga ringanaka ku tatisa ntsengo ni ku hetisa ku lovola, wa swi kota ku swi endla. Na swona loko jaha ri titirherile, ri

s874

73. hlengeletile xuma kambe xi nga ringani ku endla entsengo u fanela ku pfuniwa. Tata wa yena kumbe makwavo kumbe vamakwavo va nga humesa swanchumu va nwi engetela a hetisa ntsengo.

8. Xuma lexi a hi xona lexi va nga swi kotaka ku xi londza; va lo nwi tsutsumela loko yena nwini a ri karhi a ringeta ku tilovota. Xuma le'xi nga na milandzu hi loko va ba ntsengo hikwawo va pfuna ha wona; xolexo i xuma le'xi tlherisiwaka.

9. Na xona xuma lexi va nga kotaka ku xi londza hi tlhelo rinwana, loko makwavo wa tata wa munhu kumbe makwavo wa munhu va vulavurile e mahlweni ka vanhu ni le mahlweni ka timbhoni leswaku xuma lexi vo lovota, vo xi nyika, a xi lavi ku tlherisiwa, swa endleka leswi. Loko swi nga tiyisiwanga e mahlweni ka vanhu ni timbhoni, ku chaviwa leswaku mundzuku swi nga sala swi karhata e vaneni va vona loko vona va fambile a ndlela ya hikwavo vanhu (va file). Xuma a xi fi ku fa munhu.

10. Nwana u lovotiwa kanwe ntsena. Leyo i fanelo ya rharha wa kwe. Loko xuma xi tele xi pfumala mudyi, tata wa kona a nga ha lavi ku teka, xi nga ha tlhela xi huma ku lovota kambe yena nwana. Kambe tata wa kona u fanele ku tivonela leswaku a pima mikarhi leyi a tekelaka nwana a nsati wa vumbirhi. Hi leswaku nwana loyi u fanele ku nyikiwa nkarhi wa ku kula; loko tata wa kona a nga swi languti swinene, a hatla a nyika nwana nsati wa vumbirhi a nga si kula, a nga si tiyela, u ta nwi khina ku kula ni ku tiyela, a tshama a nga ha nyawuli. Nuna lo'wo tano wa soriwa swinene. Nwana u fanela ku teka a tiyerile. Loko a teka nsati wa vumbirhi kona u fanela ku teka a ri wanuna. Masikulawa hi swinwana, nwana wa swi kota ku tleketlela vavasati handle ka ku twanana ni vatswari va yena. A swa ha ri NAWINI.

Xikombiso: (a) Hundzani wa ka Maluleke u lovotile nwana wa yena Magwaza e ka ka Shilubana. A humesa hikwaswo le'swi fambaka ni ntsengo kutani va ka Shilubana va nkhensa, va ku: Hi mi vonile va ka Maluleke, Nsati wa nwina hi yoloye, hi mi ntshunxele yena, mi nga tifambela na yena.

s874

74. (b) Khohlisa nkat'a Jikeleza Ngoveni a a ri munhu loyi a kumaka xuma xo tala hi leswi a swi rimaka lomu masinwini; kutani hi xuma lexi a tekisa vana va yena evasati, kambe a swi vuriwi leswaku vafana lava va tekile hi xuma xa NYINI (mana wa vona), e-e mana wa vona u vuyile hi xuma, na yena u tshamile hi tata wa vona, i wa tata wa vona, u tirhela tata wa vona, xuma lexi xa ha ri xa tata wa vona hi nawu.

(c) X.... u tekisile nwana wa yena vasati varharhu. A ba xuma a nwi tekisa lo'wo rhanga; a engeta a humesa wunwana entsengo a nwi lovota nsati wa vumbirhi, a engeta nakambe ntsengo wa vurharhu. Kwalaho nwana wa yena a va na vasati varharhu vo lovotiwa hi rharha wamuni.

(d) Makhahlela Mbhoni wa ka Nkwinika a ba xuma a lovota Gebuza nwana wa hosi ya yena hikuva a a nga ri na tsengo wo teka ha wona, kutani a hlengeleta va ndyangu wa yena a va komba timhaka a ku: Ndzi lovota nwana wa makwerhu hi ntsengo lowu. Ndzi mi vitana mi ta swi vona ni ku swi ta hi tindleve loko ndzi vulavula leswaku ndzi lovota nwana wa makwerhu hi xuma lexi, a ndzi nwi lombi, a nga fanelanga ku xi tlherisa, u nyikiwa hi mina tata wa yena. Ndzi endlela ni mundzuku loko ndzi ta va ndzi file leswaku nwana wa makwerhu vana va mina va nga sali va nwi karhata. I nwana wa mina, i makwavo wa vona. Leswi u nyikiwa hi mina tata wa yena. Na vona va dyile swa vona. Nwina hikwenu mi ndzi yingisaka mitimbhoni ta mhaka leyi namuntlha. Huvo yi nkhenisa yi ku: Hi swi twile Nkwinika, u lo vulavulela etindleveni, kunene na yena mufana loyi i nwana wa wena, leswi u nga swi endla i mhaka le'yo saseka ngopfu, ya nkheniseka wena wa ka Nkwinika.

(e) Tlhelani Madivula, hi ku vona leswaku u hava makwavo loyi a nga ta dya ntsengo wa yena, a suka a ya e ku tirheni exilungwini. Loko a ya vuya a ta ni xuma le'xi ringanaka makume marharhu ni
75. ntlhanu wa tipondo (35), kutani loko a fika a komba mhaka leyi tata wa yena a swi m kota ku hetisa makume mambirhi, lawa ma seleke, kutani a swi kota ku hlomisa, a va ni ndyangu.

Xindzimanyana xa 4: Nsati lo'nkulu wo vumbela.

Ku kombiwile leswaku hi xi-Tsonga xuma a xi hambananga, xi hava muhlovo na swona xi hava mavito. Xuma i xuma. Loyi a lovotaka nwana i rharha wamuni. Xuma hambu xi tile laha mutini hi mavoko ya mana wa munhu, i xa tata wa munhu hikuva mana wa munhu i nwana wa tata wa yena hi nawu. Wansati a nga kuli, i nwana wa nuna wa yena hi masiku hikwawo ya ku hanya ka vona.

Xindzimanyana xa 5: Wa tihomu.

1. Loko wanhwanyana a tekiwa, a huma e ndyangu u famba a ri karhi a tiva ni ku langutela leswaku xuma lexi a nga lovorwa ha xona xi ta ya lovola ni ku vuyisa wunwana wansati loyi a nga ta ta nwi siva laha mutini lowu a sukeke ka wona. Nsati loyi a teka hi ndlela leyi u vuriwa wa tihomu ta yena, u vuyile hi tihomu le'ti nga nwi lovola.

2. Wa tihomu ta munhu hi loyi a nga vuya hi tihomu ta yena, le' ti nga nwi lovola. Vanhu la'vambirhi lava i vaharivo. Vanhu lava va tala ku rhandzana ngopfu; loyi wunwana u rhandza loyi tihomu ta yena ti nwi nyikeke evukati; na yena loyi wunwana u rhandza tihomu ta yena. Loko a endzile le'karikwavo u tiva swinene leswaku loko a fika kona u ta kuma ku rhurheriwa e ndlwini le'yi akiweke hi tihomu ta yena. U ta kuma ku tsakeriwa ni ku vekiwa swinene kona, a kuma hikwaswo le'swi fanelaka.

(a) Khathaza Ndzhumeni u tekiwile hi Mahimbi Mahayi wa ka Xingange, a vuya hi xuma xa Gavaza Mahayi (Muchwechwe), Gavaza a a rhandza Khathaza ngopfu, a ku i muharivo wa yena l'a vuyeke hi xuma xa yena. Leswi makwavo Mahimbi a a ri munhu wo kala a nga swi koti

76. ku hlayisa ndyangu hi nawu wa kona, a a ri yena Gavaza loyi a ambexaka Khathaza ni ku nwi singilela hi tlhelo ra loko swakudya swi laveka. Na vena vana va Khathaza a va tshama eka Gavaza leswaku Khathaza a ta swi kota ku hanya swinene e nga karhateki. Vana lava Gavaza a a tikarhata ku va ambexa ni ku va kurisa a ri yena. Leswi a a swi endle hi leswaku i vana va tihomu ta yena; u hlayisa **M XUMA** xa yena.

s874

(b) Nwamahlahle Mahlekete ntombhi ya ka Maluleke a a tekiwile hi Lulama Hlaisi wa ka Nkuna. Xuma xa yena xi ya vuyisa Minayo wa Muchwechwe a tekiwa hi Hunisi makwavo wa Nwamahlahle. Vaharivo lava a va rhandzana ngopfu; Nwamahlahle a a endlela Minayo hikwaswo leswi a swi kotaka hikuva a a ku: I wa tihomu ta mina. Loko a endzile e ka rikwavo Nwamahlahle a a nga karhateki, hikuva yindlu ya yena a yi ri kona, a a kuma ku rhurheriwa mikarhi hikwayo.

3. Loko xuma le'xi lovolaka loyi wanhwanyana xi dyiwa hi makwavo a teka nsati ha xona, hi wona mahanyela ya kona wolawo. Kambe a swi fani himasiku, nkarhi wunwana va tsandzeke ku hanyisana, kambe leswi a hi nawu, i ku tsandzeka ka vanhu. Nawu hi wona lowu wu nga kombisiwa.

4. Lianguvalawa a swa ha ri tano; hambu swi sala swa ha ri kona e ka vanwana, ku hlangana-hlangana ka tinxaka ta venhu swi endla leswaku milawu yi fa ku nghena le'mintswaha. Nwana wo na teka o tiyela laha a ku rhandzaka a ya aka kona a nga ha vi na mhaka ni va ka vona. Na swona loko a teka a nga ha tikarhati ku fambisa timhaka hi nawu. Vanwana vafana vo titekela e handle ke vatswari va vona; na swona a va lovoru; sweswo hi leswaku loko va karhatana vo hambana, kutani a swi vuriwi vukati, swi vuriwa ku hamboloka, swi bihile; hikokwalaho ka swona va nge xilungu xi tisile ku biha.

5. Loko xuma lexi xi lovolaka wanhwanyana laha ndyangu xi dyiwa hi mukhalabye tata wa nhwanyana, a teka hi xona ensati, wansati loyi a nga swi koti ku vula mana wa muharivo wa yena nkatikulobye, u nwi vula mana wa yena, u nwi vula mane we yena
77. loyi a nga nwi velekelo xuma le'xi nga nwi vuyisa laha ndyangu. Ku nwi vula nkatikulobye ku ta va ku nwi sola; sweswo swi nyika vito ro biha e ka loyi a solaka hi ndlela le'yo tano. U vuriwa munhu loyi a nga ri ki na xichavo. Munhu loyi a nga ri ki na xichavo u ni vito le'ro biha e xikarhi ka vanhu.

6. Xuma lexi hambu xi dyiwile hi tata-wa-muni, yindlu yona yi sala ya ha ri yindlu ya xuma xexo; loko nwinu wa xuma a tile ku ta pfluxela laha kaya, yindlu ya yena hi yona le'yi nga ta nwi

s874

rhurhela. Vaharivo lava va ta tsaka swinwe tanihi leswi va nga tsakisaka swona loko xuma xi dyiwile hi makwavo wa nhwanyana.

7. Loko munhu a ri ni vasati vambirhi unwana ni unwana u tirhela ndyangu wa yena. Vana va xisati va yindlu yinwana va ta va xuma xo lovota vamakwavo. Xuma xa yindlu yinwana a xi swi koti ku ya tirhela yindlu yinwana. Loko xi yisiwa eka yindlu yinwana i milandzu. Wanuna a nga swi koti ku teka xuma xa yindlu yinwana a xi nyika ka yinwana. Loko swi ta endliwa hi ku rhula hi loko ku twananiwa. Wansati loyi wa muveleki wa vana u fanele ku komberiwa, va twanana swinene ni nuna. Na swona loyi wansati u ta va ni matimba e ka vasati lava va vuyaka hi xuma xa nwana kumbe xa vana va yena.

Tindlu xuma a ti dyalani.

8. Vasati lava vambirhi loko unwana a veleka vana va xisati ntsena lo'wunwana na yena a veleka va xinuna ntsena, swi nga ka swi nga endleki leswaku vana lava va xinuna va kuma vasati la'va nga ta hlomela e ka mana wa vona; manana loyi vana va yena va vuyisaka xuma u ni matimba henhla ka vavasati la'va vuyaka hi xuma xa vana va yena.

9. Nakambe loko e ka wansati loyi wa vana va xisati ko va ni mufana wunwe, xuma xi nga famba xi ya tekisa vafana va loyi wunwana wansati, va xi dya va ri karhi va swi tiva leswaku xuma lexi va ta fanela ku xi tlherisa, va xi nyika nwini wa xona e mikarhini ya le ndzhaku, loko a ta xi lava nwini wa vamakwavo.

78. (a) Xikombiso: Makhuza Khumalo u tekile nsati hi xuma xa makwavo wa yindlu yinwana. Loko mufana wa yindlu leyi xuma xi nga huma ka yona a kurile, u lavile xuma eka Makhuza. Makhuza nsati loyi a nga nwi teka hi xuma lexiya u kumile nwana wa wanhwanyana, kutani loko a lovoriwile xuma lexo xi tlhelele ku ya siva le'xi nga lovola mana wa kona.

(b) Gwambeni Mavundza a a tekile vasati vambirhi. Hi vumbirhi bya vona va kumile swihlangi; loyi ntsongo wansati a a ri ni ~~va~~ vafana vambirhi ni vanhwanyana varharhu, kasi lo'nkulu yena a a ri

s874

ni vafana varharhu ni nhwanyana wunwe. Hi loko Gwambeni a teka xuma xa nhwanyana lo'wunwana e ka yindlu le'yinwana a lovota mufana loyi a tlhandlamaka hosi, a ri karhi a ku: Xuma lexi i xa yindlu leyi, loko u kuma nwana wa wanhwanyana u ta teka xuma xa yena u ta siva lexi. Na swona loko x u swi kota ku xi kuma handle ka ku yimela nwana, u to xi tlherisa.

10. Nuna wa vasati vambirhi lava wunwana wa vona a kumaka vana va xisati ntsena wunwana a kuma vana va xinuna ntsena, u tiva fanelo e matirhiseleni ya xuma lexi. (1) Loko a rhandzu leswaku ku rhula ku va kona laha mutini wa yena u fanela ku twanana ni mana wa vana va xisati, a teka xuma a ya lovota vafana va yena, va nga vana va nsati lo'wunwana; kambe loyi a vuyaka hi xuma lexi u fanela ku ta tirhela mana wa xuma lexi. (2) Loko a nga endli sweswo wa swi tiva leswaku huwa yi ta va kona. E xikarhi ka huwa leyi swi tiviwa swinene leswaku huvo yi ta ya yima ni loyi wansati: Xuma a xi dyelani. (3) Loko ku ri ni nwana wunwe wa mufana, hambi a nga teka xuma lexi a lovota vana va yena wa swi tiva leswaku mufana loyi u ta xi lava xuma lexi.

Xikombiso: (a) Ximati Khumalo loko a nyikiwa xume xa yindlu le'yitsengo ya tata wa yena a nga pfumelanga ku xi teka: a ku loko nwini wa xona a ta va a kurile hi nga ta karhatana, leswi ndzi nga ni nsati ku ngo va ku lava nsati wa vumbirhi, ndzi to swi tshika.

79. (b) Mawewe Chabangu a a tekile wansati hi xuma xa ku lovotiwa. A nyikiwa ntsengo wa nhwanyana wa yindlu ya vuvirhi laha a ku ri ni mufana loyi a nga mudyandzhaka eka yindlu leyi. U tekile nsati wa ka Khumalo. Vito ra yena a va ku i Nwambharhuke. Nwambharhuke a fika a nwi velekelo vafana ni vanhwanyana. Nhwanyane wunwanyana a ya tekiwa e ka ka Tshungu. Loko mufana wa yindlu leyi Mawewe a nga tirhisa xuma xa yona, a kurile hi loko a taku. Ndzi lava xuma xa mina. Mawewe hi ku swi tiva, a ku: Hi swona ndzi swi twile; a xi kona sweswi, famba ndzi ta ta ku tsundzuxa loko ndzi xi kumile. Hi loko Mawewe a ya e ka ka Tshungu a ya lava xume le'xi nga lovola nwana wa yena, loko a xi kumile, a vitana vini va xuma va ta ta xi teka.

s874

11 A swi endleki ku dya xuma xa yindlu yinwana, a hi nawu. Munhu loyi a tibohaka a xi dya u dya a ri karhi a swi tiva leswaku i nandzu u ta fanela ku wu riha. Hikokwalaho a nga kona wanuna wa mu-Tsonga loyi a swi ringetaka. Loyi a swi endlaka hi vusopfa u ta ya tluntlama ehubyeni.

Kindzimanyana xa 6: Nsati wa xuma xa nyuku (xo titirhela)

Nsati loyi u vuriwa "nsati wa nenge", hi leswaku nuna loyi u lo huma a famba a tirha ku kuma xuma xo nwi lovola ha xona. Xuma lexi xi vuriwa xa nyuku, kumbe xa matimba, hilaka vanhu va kotaka ku xi vula ha kona. Mhaka le'yikulu le'yi hambanyisaka mavulele hi leswaku swi huma e ritweni leri ri vulaka ntirho wa kona; ku tirha hi matimba, munhu a dzuka nyuku; ku famba munhu a lava ntirho loko a ta kuma xuma lexi. Kwalaho swa twala leswaku vanhu hi ku hambana ka lomu va tshameke kona, vanwana va vurisa swinwana, vanwana na vona va vurisa swinwana.

(a) Loko tata wa munhu a ba Xuma a lovota nwana wa yena, nsati loyi hi yena nwini wa muti, vana va yena hi vona vini va muti; hosi ya vona wa xinuna hi yena loyi a nga ta sala a ri matshanweni ya 80. tata wa yena. U ta va yena MUDYANDZHAKA; hi yena loyi a nga ta lawula hikwaswo.

Xiko.... Hlayisi Vutsulu a teka nsati wa yena wo nwi humesa elawini (Yandheya Tsanwane) a tekisiwa hi tata wa yena. A tlhela a teka Milarisi Mahele, na xona xuma lexi a ha lovotiwa hi tata wa yena. Vana va Yandheya Tsanwane hi vona vini va muti; hosi ya vona hi yena a nga sala a ri nwini wa muti wa Hlayisi. Vito ra yena a e ri Masiya.

Loko munhu a lo kandza timbuva a huma ku ya lava xuma xo ta teka wansati ha xona hikokwalaho ka ku pfumala laha a nga kumaka kona xuma a endlwa hi vusiwana byo pfumala ni makwavo wa xisati, hambani a nga kuma xo tala ku ko a teka vasati vambirhi kumbe varharhu, loyi wo rhangani hi yena nwini wa muti; hi yena a velekaka Mudyandzhaka. Hambani nuna loyi a ngo rhandza ngopfu loyi wa vumbirhi, a nga ka a nga swi koti ku hundzuluxa a veka murhandziwa wa yena

s374

ku va hosi ya muti. Nawu wu ta nwi alela. Nsati lo'nkulu hi löyi a humesaka munhu e Lawini; Nhlampfi hi ya maengheno.

Musuthu loko a tekile vasati hambu va ri vambirhi kumbe varharhu, loko a nga ya teka wa vumune e ka vakokwa wa yena, hi yena a nga ta va nwini wa muti; hi yena a nga ta veleka hosi ya muti lowu, hi leswaku loko tata wa vona a ta va a file, nwana lo'nkulu wa nsati loyi hi yena a nga ta va mudyandzhaka ni mulawuri laha mutini.

Mhaka le'yi fanaka na yona manguvalawa hileswaku munhu wa swi kota ku ya teka nwana wa makwavo wa mana wa yena. Munhu loyi a a ri ni fanelo ya ku tekiwa hi tata wa yena, hi xi-Tsonga i nsati wa tata wa yena, kambe loko va pfumelelana wa swi kota ku nwi teka a va nsati wa yena. Kambe va fanela ku dyisiwa xivindzi, ku tsema vuxaka. Nsati lo'wo tano loko a fika laha ndyangu e kuma ku rhangile vanwana wa va kulela vasati la'vanwana.

Swi twala swinene leswaku mhaka leyi yi endliwa hi ku hlangana-
81. hlangana ka vanhu. Va-Tsonga va teka nawu wa xi-Suthu, va kanganyisela hi ku dyisa vanhu xivindzi. Va ringeta ku dlaya ripfalo loko ri ku: A hi nsati wa wena, i nsati wa tata wa wena. A ku swi koti ku nwi teka. Yena a ku: Ndza swi kota ku nwi teka hikuva hi dyile xivindzi.

Nsati wa tata wa munhu, munhu a a nga fanelenge ku nwi teka. Munhu a nga swi koti ku teka mana wa yena. Kambe nawu wa pfumela leswaku loko rharha wa munhu a fa a siya vavasati la'vatsongo swa fanela leswaku vana va yena va va teka. Rifu ra mukhalabye ri pfurile ndlela. Swi endliwile hi xikwembu. (Ku dyohile xikwembu).

Xindzimananyana xa 7.

(a) Loko wansati a hloma a nyikiwa swilo. Swilo leswi swi ta ka yena hi xivumbeko xa swibya. Ku ni mindyangu le'yi nyukaka, nwana wa la'vo tano va swi kota ku nwi hlomisa hi thokazi ra homu handle ka swibya swa ndyangu, (masangu, tinhlelo ni swintewana, swirhundzu ni mikombe ni swinwana le'swi hlayeke).

s874

Homu leyi loko yi nwi katile yi ta andza, ti tata tshanga. Tihomu leti xi ta va xuma le'xi nga ta lovota evana.

(b) Hilaha hi nga komba ha kona, xuma lexi a xi vuriwi leswaku i xuma xa manana, hambi leswi a nga ta na xona hi le ka rikwavo, i xuma xa tatana, hikuva manapa i wa tatana. Swa manana hikwaswo i swa tatana. Nwana loyi u lovotiwile hi tata wa yena, leswaku i xuma xo huma eka manana swo tiviwa ntsena hi va ndyangu. Xuma lexi loko xi vuyisa wansati laha ndyangu, nsati loyi u to fana ni vanwana vavasati loko a ri yena wo rhanganga laha mutini, u ta va yena nwini wa muti; kambe loko a kuma ku rhangile wunwana kumbe vanwana, a nga ka a nga vi lo'nkulu u ta va wa vuvirhi kumbe wa vurharhu hilaha a nga ta kuma muti wu yimile ha kona. Hambi ndzhaku nwana loyi a nga kuma xuma xa tatana a teka ha xona, a swi nga hundzuluxi vutshamo bya nsati loyi laha ndyangu lowu a kandzeke ka wona.

82. (c) Hi xona xuma lexi, loyi wansati nwini wa xona a nga vulavula ni nuna wa yena leswaku xuma lexi xi ya teka e karikwavo ka loyi wansati nwini wa xuma. Loko va twanana kunene u ta ya lava nhwanyana le ka rikwavo. Nhwanyana loyi hambi a tekiwile hi nwana wa nsati loyi, swi fana ni loko o ngi x i nhlantswa ya yena nwini wa xuma. U nhlantswela mana wa nuna.

(d) Tatana na manana loko va hlengela xuma leswaku va lovota nwana wa vona, xuma lexi xi ta endla entsengo wunwe, kutani nsati loyi u to fana ni vanwana la'va vuyaka hi ntsengo wunwe. Va lo pfunana ku kumela nwana endyangu.

Loko munhu a lovotiwile hi ndlela leyi e ka wansati lo'wo rhanganga u ta fika a tshamisa exitikweni xa mana wa nuna, a va yena a swekaka laha xitikweni. Loko ku ta wa vumbirhi, nsati loyi u ta humesiwa mbita; loko ku ta wa vurharhu na yena loyi wa vumbirhi u humesiwa mbita, sweswo-sweswo. Luya wo rhanganga hi yena nwini wa muti, matlhari ni tinhonga ta nuna swi tshamisa kwahalahaya ndlwini le'yikulu. Xichavelo xa vona hikwavo i mana wa vona. Kambe loko mana wa vona a ta va afile, loyi wansati wo rhanganga laha mutini u

s874

ta sala a ri e matshanweni ya mana wa vona. Loko nuna a kariha, a ba vasati, loko va tsutsumela e ka yena, a nga ka a nga ha va endli nchumu, va khongerile hi yena, nuna u ta chava ku va landzelela, hikuva loko va khongerile hi yena u ta va a nga ha bi vona kambe a ba loyi va nga chavela ka yena ku ya khongela ha yena.

1. Mhaka yo hlamarisa ngopfu. E mhakeni leyi wo nga tinxaka hikwato ta misava ta twanana, hambu va ri valungu kumbe vantima. Loko Muchwechwe hosi ya tiko ra Risuthu (Basutoland) a vona leswaku mabunu ya South Africa va ta nwi tekela tiko u lo ya khonza (ku tiveka ehansi ka) e ka hosi ya Manghezi. Valala va yena a va ha swi kotanga ku nwi hlasela va ya emahlweni, hi ku tiva leswaku va tava va nga ha lwi na yena Muchwechwe, va ta va va lwa ni hosi ya Manghezi.

83. 2. Mahazule na Nwamantibyane tihosi ta vangoni loko va chava valungu Ma-Portuguese va tsutsumela eka hosi Nghunghunyana. Valungu va te e ka Nghunghunyana; Tisa vanhu la'va nga chavela laha ka wena hikuva va pfulunganya tiko. Kambe Nghunghunyana a ala. Ku ala ka hosi leyi Nghunghunyana a ku ri ku sola tihosi ta valungu. Hikokwalaho ti nga nwi hlasela, ti nwi khoma, a heleriwa hi vuhosi bya yena; kasi loko a a lo va yingisa a tlherisa vapfulunganyi va tiko ingi a ponile.

3. Nakambe hosi Mafefe wa Mahangala e xikarhi ka hosi Sikhukhuni na matiko ya Low Veld, u lo na lwa na Ngwanamohobe a hluriwa hiloko a tsutsumela eka hosi Maake loyi a a akile na hosi ya ka Nkuna Mohlaba. Leswi a a tsutsumele e ka tihosi leti, a a khongerile hi tona; loko a landziwa kona a ku nga ha lwiwi na yena ntsena; kambe a ku lwiwa ni tihosi leti Maake na (Mohlaba). Hosi leyi a yi swi kotanga ku tshika ku landza Mafefe, yi lo tsundzuka ntsena leswaku yi fanele ku rhamba tihosi tinwana ku ta yi pfuna hi ku vona leswaku loko a ri yena ntsena a nga ka a nga swi koti ku lwa ni tihosi leti Mafefe a nga chavela ka tona. U swi kotile ku rhamba tihosi ta le vuxeni hi vuningi bya tona ti rhangeriwa hi DIOS (Mohajawela). Va tile, Maake na Mohlaba Va yi amukela nyimpi

yoleyo, va lwa na yona va yi hlula, Mafefe a kota ku tlhelela e tikweni ra yena.

Swikombiso leswi swirharhu i swa tihosi ta valungu ni tihosi ta vantima. Valungu ni vantima, ni vantima ni vantima. Hikwako NAWU lowu wu tirha hi ku fana; a wu hambuki ni switsanana.

Swi twala swinene leswaku nawu lowu MUNHU u wu kumile e ntumbulukwini, vanhu va misava va nga si hambanisiwa, va hangalaka va tata misava.

Xindzinyana xa 8. Nsati wo velekelala.

Ku velekeriwa nsati wa mhika.

84. 1. Loko wansati o fika evukatini o yimisa sweswo a nga khomi swihlangi, nuna u ta fanele ku nwi lavela tin'anga. Va ta rhendzeleka ni tin'anga va ko va vona leswaku hikunene va hlulekile, swa tsandza. Loko kutshemba ku herile, va ta tshamisa e hansi va yi vulavula hi xindyangu ku vona lexi va fanelaka ku xi endla. Vakonwana hambu va ri karhi va swi vona leswaku nwana wa vona a nga endli fanelo ya xuma lexi va nga xi amukela, a va swi koti ku rhangani rito, kumbe ku humesa wunwana nhwanyana ku ya siva vuhava bya nwana wa vona. Mhaka yi to languteriwa eka yena muteki loko a ta tlhela a vuya a ta kombela ku nyikiwa wo ta velekelala makwavo vana.

2. Loko vateki va swi vonile leswaku va nge pfuni nchumu hi ku tama va ha hlwela ku ya tivika hikuva va swi vonile leswaku nsati loyi i mhika hikunene, a nge heli hi ku huma nchumu, va to rhuma ntsumi ku ya lava nhlantswa. Munhu loyi u vuriwa nhlantswa hikuva u ya nhlantswela makwavo; a hi vukati bya yena, i vukati bya makwavo, kutani makwavo a nga byi koti vukati lebyi hikuva leswi a laveriweke swona a nga swi koti ku swi endla, ku nga ku veleka vanhu. Loyi a nwi landzaka a hi vukati bya yena, hikuva kumbe a a nga ti ya kandza kona loko o nge makwavo u khoma tinhloko.

3. Ku rhumiwa ka ntsumi. Mapoto Ximati Khumalo u vitaniwa hi hina wena Khumalo, hi nge u hi yela e ka Nkhwaxu (Muzamane) hi nsati loyi wa hina a nga khomiki tinhloko, kutani ke hi nge hi

s874

rilela kwihl-ke? Xana va ka Nkhwaxu a va byi voni vusiwana bya hina xana? Hi ri hi ringetile leswi hi nga swi kota, hi tsandzekile. Hi ta rilela kwihl loko ku nga ri ka nwina vatatana.

4. Khumalo na yena u ta fika a enghena hi wunwana nkulukumba hambu wa xisati hambu wa xinuna: E ka yoloye na yena u ta ku: Ndzi rhumiwile hi va ka Khosa. Khosa u ri: Nsati wa vona u lo tshamisa; va ringetile hikwaswo leswi va nga swi kota, va tsandzekile, kutani va ri hi rilela kwihl?

85. 5. Va ka Nkhwaxu va ta sala va pima timhaka: A a na hi swi vona, a hi lo yimela rito ra vakonwana. Namuntlha va vulavurile. Vanhu lava i vanhu, khombo swo va sweswi loyi wa nwana wa hina Xikwembu xi nga nwi tsona mbeleko. Leswi makwavo a nga kona, Milarisi, a nga to ya nwi nhlantswela. Kunene va vulavula va hlangana, va vitana Milarisi va nwi komba timhaka. Yena a nkhenisa.

6. Va ka Nkhwaxu va ta tlhela va rhuma ntsumi yi ya tivisa va ka Khosa leswaku va ta, va ta ta teka ndzisana ya nsati wa vona; a nga Milarisi. Loko va swi twile na vona va nkhenisa, va teka Milarisi. Milarisi a kandza vukati, a velekelo makwavo vana va xinuna ni va xisati.

Hi xi-Tsonga a swi endleki ku yisa nwana ku ya nhlantswela makwavo loko rito ri nga humanga ni vakonwana. Hambu ku ri ku ya nwi nhlantswela a ri karhi a hanya swinene, a ri ni vana va yena, kumbe ku ya hikokwalaho ka khombo ro ka yena lo'wo rhanga a nga kumi swihlangi. Hi matlhelo hikwawo ku fanele mukonwana a rhanga a va yena a vilelaka, kutani a hlamuriwa.

2. Loko wansati o veleka vafana ntsena tin'anga ta swi kota ku hundzula mbeleko, wansati a kume ni vanhwanyana. Na swona xi-Tsonga a xi bohi vakonwana leswaku leswi nwana wa vona a velekekaka vafana ntsena ku fanele ku humesiwa wunwana a ta veleka vanhwanyana kumbe ku anwisa vafana lava.

3. Loyi a hlawuriwaka ku ta ta velekelo makwavo i ndzisana ya yena loyi va velekiwaka hi manane wunwe ni tatana wunwe. Swa endla leswaku ku yiwa e ka yindlu yinwana; kambe leswi swi endliwa

s874

loko munhu loyi a nga ri na makwavo va vatlhandlamani. Na swona manana lo'wa yindlu le'yinwana a nga ala loko va nga hanyisani swinene.

Nkarhi wunwana loko nhwanyana loyi a nga ri na makwavo wa xisati, a nga ri na makwavo e ka vakatikulobye a va mana wa yena, 86. va swi kota ku ya lava e ka vana va makwavo a ya kandzela hahani wa yena.

4. Nsati loyi a taka laha vukatini ku ta velekela wunwana e vana, yena a nga na yindlu; u tile ku ta veleka vana. A nge swi koti ku langutela leswaku siku rinwana a nga tshuka a va nsati lo'nkulu laha mutini. Yena u tiviwa a ri matshanweni ya loyi a teleke ku ta aka yindlu ya yena hi ku nwi velekala vana. Vana va yena hi vona va nga ta va ni ndzhaka laha mutini hikuva i vana va luya wo kala vana.

Xikombiso: Musomi Mpopi wa ka Xingange a a tekile Khohlisa nhwanyana wa ka Makaringe. Khohlisa a fika a tshamisisa xisweswo a nga kumi swihlangi, hiloko Musomi a ya teka ndzisana ya Khohlisa, Mbilanyana, yena a fika a nwi velekela vana va xisati ni va xinuna.

5. XUMA xo lovola nsati loyi wo ta velekela wunwana e vana a hi ntsengo lo'wu taleke; hikuva xuma xi humile, kutani loko va ku hi rilela kwihi, hi leswaku leswi nwana wa nwina a nga hi bindzuleriki nchumu, xana xuma xa hina xi to lova xana? Kwalaho hambu ntsengo wu nga hetiseki a swi vilerisi munhu wa lava va amukelaka xuma.

Mhaka leyi yi hambene ni ya loyi a tekiwaka ku ta ta kuma makwavo kumbe hahani wa yena (vanhu lava va ri karhi va kuma swihlangi). Kwalaho, hilaha swi nga kombiwa ha kona kunwana, ntsengo wa nhlantswa wu tlula wa loyi a hlantsweriwaka. Swi engeteriwa hi homu ya vuhlantswa. Nhlantswa yi loveriwa hi £60 kasi nwini wa vukati yena u loveriwa hi £55.

s874

6. Mukonwana u fanele ku tsundzuxa vatswari va nsati loko a lava nhlantswa yo ta velekela loyi wo kala a nga kumi swihlangi. Hilaha hi nga komba ha kona, hambu va ri karhi va swi vona, a va swi koti ku nwi rhangela. Hi yena loyi a fanelaka ku tivika, kutani a ta hlamuriwa. Hambu va ri vona khombo va chava ku rhangela.

87. emahlweni. Bobobo Xikwambana u tekile nhwanyana wa ka Nkhwashu. Nhwanyana loyi a nga helanga hi ku kuma xihlangi. Vakonwana a va swi kotanga ku nwi nyika wunwana wansati a nga va tsundzuxanga. Va tshamile va ri karhi va ri vona khombo ra yena. Kambe siku a nga ya lava nhlantswa va nwi nyikile yona hi ku hatlisa. Va nwi nyikile Somisa nwana wa makwavo a ya kandzela hahani wa yena. Yena u fikile a kuma swihlangi.

Xindzimanyana xa 9: Nhlantswa ya loyi a yeke ekaya hikokwalaho ka ku pumbiwa vuloyi.

1. Wansati e vukatini loko va ku loko va hlahluva swokarhata ku ya biwa yena va ku i NOYI, ku to tihlamulela yena. Nuna wa yena a nga engheni e timhakeni le'to tano. Yena u ta fanela ku ya e ka rikwavo a ya va tivisa leswaku u biwile kumbe u pumbiwile vuloyi. Varikwavo va ta twa timbilu ku vava loko nwana wa vona a pumbiwa vuloyi kasi i swilo leswi va nga swi tiviki vona laha mutini. Va ta humesa tihomu timbirhi ta mubejo; na swona va ta va va ri ni mali leyi yi nga ta hakela ndleve (munhu loyi a nga ta rhumiwa hi HUVU ku ya yi twela le'swi nga ta vuriwa hi mungoma). Loko va hlengeletile hikwaswo le'swi fanelaka ntirho lowu va ta ya byela i loyi a nga va pumba leswaku vona va lulamile.

2. Va ta famba ku ya e MUNGOMENI. Loko va suka va famba hikwavo la' va nga hlawuleriwa wona ntirho lowu, MIBEJO yi ta ya sala e hubyeni laha va humaka mungoma lowu va sukela kona. Va nga sukela e HOSINI kumbe va sukela e NDHUNENI.

3. Loko a ya vuya a khanile, xuma xa ka vona xi ta va tlhelela hikwaxo. Va ta kuma tihomu timbirhi leti mupumbi a nga BEJA ha tona. Yinwe i ya HUVU, yinwana yi ta va ya yena mupumbiwa hikuva u khanile.

s874

4. Loko a ya biwa hi mungoma, swi tiya leswaku i NOYI hi kunene, tihomu ta vatswari ti ta lova ti riha muloyiwa. Yinwana yi sala e HUBYENI, na yena muloyiwa a teka le'yinwana a yi tlhava, yi dyiwa.

88. 5. Leswi swi nga vuriwa hi mungoma, swi tiyisiwile, hi swona, NSATI loyi i NOYI. Nuna wa yena a nga swi koti ku nwi hlongola, i noyi wa yena, u fanele ku fa na yena. Loko a ri wo hlongoriwa e tikweni u to hlongoriwa ni noyi wa yena. KHALE NOYI A VO DLAYA. Manguvalawa i xilungu, vo hlongola, a va ha dlayi hi ku chava tihosi ta valungu.

6. Loko noyi a kumiwile o dlawa. Timhaka ti herile. Leswi mungoma wu sukelaka e hubyeni, i timhaka ta tiko, swi le mavokweni ya tihosi. Swa vonaka leswaku loko a dlawile hilsha tihosi ti pfumeleke leswaku u fanela ku fa, nwini wa xuma a nga ka a nga swi koti ku ya e ka vatswari a ya lava xuma. Ngati ya NOYI loyi yi ta laviwa ehenhla ka nhloko ya yena nwini, u file hikuva i mudlayi. Loko a nga dlayiwi nuna wa yena u to tshamisa na yena, i noyi wa yena, a nga swi koti ku nwi hlongola: hikokwalaho ku hava nhlantswa yo siva munhu loyi a nga pumbiwa VULOYI. A nga mukisiwi kaya munhu loyi, wo titshamisela e vukatini va ri karhi va ku i noyi.

Xikombiso: Madzovo Madale wa MULUNGUWAXUMA a a tekile nhwanyana wa ka Xikhatana, vito ra yena va ku i Nwanyehelana. Loko a ri kwale vukatini e ka nuna wa yena Madzovo, ku lova xihlangi e ndyangu, kutani loko va kamba, ku kumeka leswaku xihlangi lexi xi dlayiwile hi yena Nwanyehelana, i NOYI. Kutani a pumbiwa. Nwanyehelana a muka ku ya vikela va le kaya leswaku yena va nwi pumbile vuloyi. Leswi tata wa vona a a lovile, ku sele Maxele nwana wa yena lo'nkulu, yena Mudyandzhaka, hi loko a humesa tihomu timbirhi to beja, na vona va ka Mulunguwaxuma va endlisa xisweswo, kutani ku humiwa. Mungoma wu ya ba Nwanyehelana. Madzovo loko a vona leswaku nsati wa yena u yile a ya wa le' mungomeni, a ku a ndzi lavi noyi a a fambe ni vana va yena. Kambe Mukhalabye Mulunguwaxuma, tata wa Madale, a nga pfumelanga leswi nwana wa yena

s874

a swi vulaka. Yena a ku ku ngo famba Nwanyehelana hikuva u ri a wa ha nwi lavi, kambe loko va ri vana i va hina. Kunene Nwanyehelana a tikhomela ndlela a ya eka rikwavo. Maxele hi ku chava ku karhata ka timhaka ta muxaka lowu, hiloko a ya vika mhaka leyi e vukosini. Vukosi byi ku: Wena u nge swi koti ku hlongola emakwenu, wo ya tshamisa na yena hi to vona leswi timhaka ti nga ti fambisa xiswona.

89. Maxele a tlhelela ekaya a ya tinhlayisela makwavo. Mhaka yo tshamisa sweswo.

Ku ni timhaka timbirhi kwala. (1) Va ka Mulunguwaxuma a va swi kotanga ku ta lava xuma hikokwalaho ka leswi Nwanyehelana a nga va velekelo tinhloko. Kambe swa tiviwa leswaku vuloyi byi kumiwa e veleni byo k'anwiwa; kwalaho leswi Nwanyehelana a nga noyi u velekele valoyi hikuva va anwile eka mana wa vona. Kokwa wa vona u arile ku va hlongola ni mana wa vona, a ku i ngati ya yena. Madzovo, tata wa vona u va hlongole ni mana wa vona hi leswaku na vona vana lava va byi anwile, i valoyi. Hambi va fambile ni mana wa vona mhaka hi leswaku va ta vuya loko va kurile. (2) A va swi koti ku ya lava xuma hikuva i noyi wa vona. A va swi koti ku nwi teka, vo na vona va nwi dyuhatile, va nwi cukumeta, kwalaho a va vuyeriwi hi nchumu.

Manguvalawa swa endleka ku tshika wansati hikokwalaho ka vuloyi. Hambi swi nga kalangi swi ya e ku hlahluveni, swi kumiwa hi mungoma, munhu a nga swi kota ku tshika nsati hikokwalaho ka ku tsundzuka leswaku nhwanyana loyi a nga va a lowa, hambiswi nga tiviwi swinene.

(a) Fukuzela Nghamuni a cherile xuma ku lovola Yandheya Hlangabeza. U te a nga si hlomisa ko twala leswaku Dukuza wa ka Nhlongo i kokwa wa nhwanyana loyi. I makwavo wa mana wa yena. Dukuza u biwile hi mungoma va ku i NOYI; kutani Fukuzela a ku a ndzi nga swi tivi leswaku ndzo teka noyi, a ndza ha nwi lavi, ndzo lava xuma xa mina xi tlhela. Vukati byo fisa sweswo.

Xindzimonyana xa 10. Nsati wo pfula yindlu. (wo pfluxa xitiko).

1. Ku fa kumbe ku lova ka wansati loyi a nge vukatini a swi dlayi ku tswalana ka mindyangu leyi a yi hlanganisiwile hi ku tekana. Loko a fa, a siya swihlangi, ku tswalana ka ha bohiwile ngopfu hikuva ku tekana koloko a ku lava ku hlangana ka mindyangu; kasi loko a fa a nga, siyanga nchumu, ku tswalana ka mindyangu leyi ku nga va ku fikile makumu hi rifu ra yena.

90. 2. Loko wansati a ri evukatini, kutani a lova a ha ri wuntswha, a ri karhi a kuma swihlangi, u nyikiwa wo ya pfula eyindlu. Kambe i mhaka le'yi nga e rivaleni leswaku vanhu hikwavo va yi vona, ni leswaku swa fanela leswaku vakonwana va swi vona leswaku nuna loyi a loveleke hi ndyangu u fanele ku kuma wo ya pfula yindlu, hambi swi ri tano a va nwi rhangeri muferiwa; i mukonwana wa vona. Hi yena loyi a fanelaka ku tisa rito. Rito loko ri fikile vakonwana va ta nwi nyika ensati.

3. Hakanyingi nsati loyi a nyikiwaka yena i makwavo wa loyi a nga lova; nwana wa mana wa yena, ndzisana ya yena. Loko ku ri hava yoloye ku nga ha kumiwa wa yindlu yinwana. Na swona loko ku ri hava lo'wo tano, ku nga ha laviwa nwana wa makwavo wa mufi a ya kandzela hahani wa yena, kumbe a ya teka ndhawu ya hahani wa yena, a sala a wundla ni ku kurisa swihlangi le'swi siyiweke.

4. Vakonwana loko va kambile timhaka ta rifu va ta rhuma ~~nt~~ ntsumi yi ya komba le'swi nga humelela, hambi leswi va swi tivaka. I fanelo le'yi tiviwaka leswaku a va yi hi nomu ntsena, ku fanele ku huma xanchumu lexi va vulavulaka ha xona. Va nga ya ni homu. "Ndzi rhumiwile hi va ka Mani va ri va lo sala e rivaleni; swihlangi swo hlupheka hi ku pfumala loyi a nga swi hlayisaka. Hambi ko va ni swakudya, swihlangi swo dlawa hi ndlala hi ku pfumela wo swi swekela. Va ri rhole hi leri. Xana mi nge hi pfluxeli yindlu le'yi nga hi wela-ke?

5. Lavaya loko va sele va yi vona mhaka va ta hlawula nhwanyana loyi va pimaka leswaku swa fanela ku ya pfluxa ndyangu lowuya, va va nyika yena a ya kurisa ni ku wundla swihlangi

leswiya swo siyiwa, ni ku ya emahlweni ku andzisa muti lowu makwavo a nga lo wu sukela a ha ri ni matimba yo wu andzisa. (u lo fa a ha veleka).

6. I fanelo leswaku mukonwana a yisa rito, hikuva loko o miyela ntsena, a nga vuli nchumu, lavaya a va swi koti ku nwi rhangela; hikuva ku ni leswaku kumbe ndyangu lowu a nga wu tsakeli. Kasi loko a tisa rito swi komba leswaku ndyangu lowu wu kona e mbilwini ya yena, wa wu rhandza, a nga swi lavi ku hambana na vona; hikokwalaho a vuyaka ku ta tivika leswaku u lo sala erivaleni.

91. Kwalaho na vona vakonwana va tiya matimba loko va yisa nwana wa vona kwale ku nga fela makwavo.

1. Xikombiso: (a) Vusiwana nwana Hunisi wa ka Maluleke a a tekiwile hi nuna wa ka Tshimbane. Vusiwana u tshamile malembe yo tala evukatini a a nga kumi xihlangi. Tin'anga ti laviwile ku fikela laha swi vonakaka leswaku a nga ka a nga ha kumi nchumu. E ku heteleleni nhwanyana wa ka Maluleke a lova, a nga siyanga nchumu. Loko swi herile swa milawu ya kona ni nkosi, hi loko va ka Tshimbane va ta ta, va ku: "Hi sele erivaleni kutani hi nge hi rilela kwihi?" Nhwanyana a a ri kona eka Maluleke loyi a a ri ndzisana ya mufi, kambe hi ku vona vutomi bya nuna loyi a a tekile mufi byi nga va tsakisi, va kaneta ku nyika wunwana nhwanyana. Va ka Tshimbane va lava xuma x xa vona; hi loko va ka Maluleke va va kutsulela xuma xa vona.

2 (b) Khanyakude Xivodze wa ka Makaringe a a tekiwile hi Madivula wa ka Dzundzule. A kandza vukati bya yena. A kuma swihlang swirharhu, vafana vambirhi ni nhwanyana. Ndzhaku ka swona a khomiwa hi vuvabyi, kutani a lova, (a fa). Loko va vona leswaku va wele hi yindlu va ka Dzundzule, va ya e ka Makaringe va ya nwi komba leswaku va lo sala e rivaleni, (hambi leswi a a swi tiva hikuva milawu hikwayo a yi endlwile, ni nkosi wu herile), ni vana va xaniseka hi ndlala hikuva a va na wo va languta ni ku va swekela. Va ka Makaringe a na va yi vonile mhaka, va lo yimela rito ra mukonwana. Ndzhaku ka masikwanyana ko va loko byalwa byi lulamile,

s874

va vitana vakonwana. Loko va tile, va nyikiwa swakudya sweswo, va dya. Loko swi ve tano, va vitanela vakulukumba e tlhelo, va ku ka vona: Dzundzule, u vitaniwile hi hina, khombo ra nwina i khombo ra hina; a hi nga swi naverisanga xiswona, kambe swi lo va ni Xikwembu xi nga hi endla nsele. Kutani Makarinfe u vula sweswo u ri: "Rimbilana hi yoloyi, a ya swekela vana va makwavo, ni ku yisa e mahlweni muti wa ka Dzundzule. Loko mi swi twisisa hina hi vula sweswo. Mi nga nwi teka mi famba na yena." Dzundzule a tlangela hi mandla mambirhi, kambirhi na karharhu. Va ku hi nkhehensile, swi to lulamisiwa hi ndlela ya swona, a ta, ku nga ri ku nwi teka namuntlha.

92. Loko swi lulamisiwile, ku swekiwa mabyalwa va nwi hlomisa. Va ya fika, va languteriwile swinene, va tlhaveriwa, va dya, va tsaka.

Xikombiso (a) Nsati lo'wo tano loko a va lo twanana a nyikiwa nhlantswa lo'wa ka Tshimbane, nhlantswa leyi a ya ha lovorwi va nga ha humesa tihomu tirharhu kumbe ntlhanu. A swi nga si boha, hi leswi xuma xa vanhu a a nga si xi tirhela. A a nga si xi bindzurisa hi ku veleka swihlangi.

Xikombiso. (b) Vasati la'vambirhi i vo pfula yindlu; kambe timhaka ta hambana hikuva loyi wunwana u pfula yindlu le'yi nga hava swihlangi; kasi loyi wunwana u pfula yindlu le'yi nga ni swihlangi, leswaku a ya swi undla ni ku swi hlayisa. Kutani loyi wa Vumbirhi wansati wa lovorwa. Kwala ku fanele ku huma homu ya VUHLANTSWA. Yena matshanweni ya ntsengo wa tihomu ta khume na yinwe le'ti vuyisaka wansati haleno ka Nkuna (tikweni ra hosi Mohlaba) u humeseriwa tihomu ta khume na timbirhi; loko yi ri mali ya tipondo u lava ntlhanu wa makume na khume rinwe £60.

Wansati loyi a landzaka wansati wunwana e vukatini bya yena u vitaniwa NHLANTSWA. Hambi a ya kona ku ya nhlantswela makwavo loyi a hanyaka kumbe loyi a feke; hambu ku nga va ku ya nhlantswela hahani wa yena loyi a feke kumbe a ha hanyaka; hambu swi vuriwa ku ya kandzela swihlangi, hambu ku ya velekelwa makwavo kumbe hahani wa

s874

yena swihlangi, ku hava mavito yo tala hi xi-Tsonga. Munhu wo tano i nhlantswa; wo pfula yindlu hikuva makwavo a nga fa; kambe i nhlantswa.

Xindzimonyana xa 11. Wansati wo tekiwa hi wansati.

1. Hi vurile leswaku wansati wa teka nsati loko a ri ni xuma. Leswi wansati a nga nwana wa nuna wa yena, hikwaswo leswi a swi tirhaka u tirhelaka nuna, xuma lexi i xa nuna. Loko a teka wansati a nyika nuna wa yena, swi fana ni loko loyi wansati a ri nkatikulobye; kambe a nga swi koti ku nwi vula nkatikulobye, u nwi vula mana wa yena. Kutani na yena a nga swi koti ku nwi vula nsati wa yena, hikuva i nsati wa nuna wa yena; kasi na yena nwini i nsati wa nuna yoloye nakambe.

93. 2. Kambe swa endleka leswaku a teka nsati loyi a nga wa yena. Nsati loyi a nga wa yena hi xiviri, u tekela va ka vona leswaku a ta vitaniwa hi vito ra ka vona. Loko a kanorile ni nuna, va twanene, a nga lava nhwanyana a nwi teka, a nwi nyika wunwana wa rikwavo leswaku a nwi velekela vana. Loko a nyikile makwavo, a swo fana ni loko a lo ba xuma a lovota makwavo. Mnaka ya muxaka lowu a yi talanga; wo nge i xilo le'xi nga kumeka hikokwalaho ka ku hlangana-hlangana ka tinxaka ta vanhu. Kambe swa twala leswaku loko vanhu mi tshamile na vona malembe yo tala mi teka mikhuva ya vona yi hundzuka ya nwina.

(a) Xikombiso: Ndlhovukazi Mahetana a a tekiwile ka ka Mulondzo. Nuna wa yena a a ri Dambuza. Ndlhovukazi a a ri muvumbi wa timbita. A a xavisa timbita a kuma mavele ni mali. Timbita leti a ti xaviwa hi va le kule ni le kusuhi. Mavele a ma xavisiwa ma kuma timbuti, na tona timbuti a ti kuma tihomu. Endzhaku ka malembe ma nga ri mangani a va ni swilo swo tala ngopfu. A lovota nuna wa yena. Ii leswaku nuna wa yena a teka vasati hi xuma lexi. U tekile vasati vambirhi hi xona. Vasati lava a va nwi vula mana wa vona hi nawu; hikuva i va xuma xa yena. Kambe i vakatikulobye hikuva va kandzile na yena vukati byinwe.

s874

(b) Mahetana, tata wa Ndlhovukazi, a a ri ni vana va vafana. Hiloko Ndlhovukazi a teka nsati loyi a nga wa yena; a nga nwi nyiki nuna tanihi la'vo rhanga vambirhi. Kambe a tshamisa na yena, a ri karhi a nwi nyikile makwavo leswaku a nwi velelisa swihlangi. Ndzhaku ka mikarhi, a na nsati loyi a ri ni swihlangi swirharhu nuna wa yena a nwi teka a ya tshamisa na yena. Vana lava leswi va vitaniwaka hi vito ra le ka loyi wansati swa fana ni loko a bile xuma a lovota makwavo. Loko a ha tshamile na yena a va ku nsati wa loyi wansati. Kambe leswi ndzhaku a nga suka a ya ka loyi a nwi kumisaka swihlangi swi tikombile leswaku a a lo lovolela makwavo.

Xindzimanyana xa 12. Nsati wa ndzhaka.

Nhlamuselo.

Nsati wa ndzhaka ku vuriwa loyi a loveriweke hi nuna wa yena kutani a sala a tekiwa hi makwavo wa loyi a feke. Nsati wa
94. ndzhaka a nga va nsati wa tata wa munhu, wa makwavo wa munhu, wa kokwa wa munhu.

1. Rharha wa munhu loko a fa a siya nsati loyi a ha ri ki wuntswha kumbe vasati la'va ha ri ki vantswha, a va swi koti ku sala va tshamisa va nga tekiwi; va fanela ku tekiwa va veleka swihlangi, hikuva hi ku fa ka nuna wa vona va lo tsemiwa, kasi a va ha ri ni matimba ya ku andzisa muti, va wu yisa emahlweni. Loko wanuna a ri ni nwana wa xinuna loyi a nga swi kotaka ku sala a teka vasati la'vatsongo lava, kumbe nsati loyi ntsongo loyi, wa swi kota x ku teka. Vasati lava a va andlalela tata wa yena sangu, i va mana wa yena; kambe swi vuriwa leswaku ku dyohile xikwembu xi nga xona xi vangaka rifu; kwalaho swa fanela leswaku a teka. Vana lava a va velelaka a va vuriwi kumbe a va vitaniwi hi k vito ra yena kambe va vitaniwa hi vito ra tata wa yena, hambi va ri vana va yena la'va humaka e nkaveni wa yena, va vuriwa vamakwavo.

Xikombiso: Nuna wa ka Gawana, Magwaza loko a fa, a a siyile nsati loyi a a ha ri ntsongo, a ha ri wuntswha. Magwaza a a ri ni nwana wa wanuna loyi na yena a nga ni ~~xx~~ vasati vambirhi; vito ra yena a a ri Muswazi. Muswazi a sala a teka Munene, nsati wa tata

s874

wa yena, a veleka na yena vana. Vana lava va vitaniwa vana va Magwaza, hambi leswi va nga velekiwa hi nwana wa yena Muswazi.

2. Loko a ri wansati loyi a siyiweke hi makwavo wa munhu swa hambananyana ni swa xi-Suthu. E mhakeni le'yo tano, loko vana va munhu va ri varharhu, va ri ni mindyangu ya vona, loko ko tshuka ku file loyi wa le xikarhi, a siya nsati wa yena, nsati loyi u fanele ku tekiwa vundzhaka hi wunwana wa vana lava. Hi xi-Tsonga u tekiwa hi loyi wa ndzisana. A nga swi koti ku tekiwa hi loyi wa hosi hikuva i tata wa vona, u sele e matshanweni ya tata wa vona; nsati loyi e ka yena i nwingi. Hosi yi teka vasati va tata wa vona.

Xikombiso: Kambe kwalaha mutini wa ka Gawana, Magwaza a a ri ni majaha marharhu. Hikwavo a va tekile vasati, va ri ni mindyangu 95. ya vona. Swi nga si ya kule hi loko loyi wa le xikarhi a lova. Loko a file swi vonaka leswaku loyi a felweke u fanele ku tekiwa vundzhaka, kwalaho a tekiwa hi Mageza, ndzisana ya mufi; a nga swi kotanga ku tekiwa hi Muswazi hosi ya mufi. Muswazi u tekile vundzhaka loyi a a ri nsati wa x tata wa yena; kutani nsati wa ndzisana a tekiwa hi ndzisana ya yena.

Note:- Vanwana va teka nsati wa ndzisana, kambe a hi swinene, a swi le nawini.

Loko a ri nsati wa kokwa wa munhu, ntukulu wa teka ndzhaka. Loko ku nga ri na vamakwavo wa mufi la'va tlhandlamanaka na yena, kumbe va yindlu yinwana, a nga ya tekiwa hi ntukulu leswaku a nwi velekiwa swihlangi.

Xikombiso: Madale Nwana wa Saaphuli nuna wa ka Maluleke u lovile a siya nsati wa yena a ha lo tivula kanwe. Kutani leswi a a ri xihlangi a a nga swi koti ku tshamisa ntsena, u fanela ku veleka. Kutani leswi Madale a a nga ri na makwavo wa xinuna, nsati wa yena u tekiwile vundzhaka hi nwana wa hahani wa yena, hi yena a nga sala a nwi velekiwa swihlangi.

Ku fanele ku tsundzukiwa leswaku nsati wa ndzhaka va teka a ha hanyelwa. Loko ku ri karhi ku akiwile miti khale, vanhu va ka rixaka a mi tivana swinene, kutani xikanwe khombo ri humelelaka, wansati a felwa hi nuna, loko va ku u ganga mani, yena a a tiva xikanwe loyi a nwi vonaka a nwi vula munhu; kutani a ganga yena.

Vana lava va dya ndzhaka leyi tata wa vona a nga fa a yi siya. E ka nuna loyi a salaka a va veleka a va na nchumu. Yena muveleki loyi a velekelaka ni ku hlayisela loyi a nga fa. Hikokwalaho ndzhaka ya vana la'va velekiwaka hi le'yi nga siyiwa hi tata wa vona, loko a nga siyanga nchumu, i vusiwana bya vona.

96.

Xindzimanyana xa 13: Nsati wo ngheniwa.

1. Hilaha rito ri vulaka ha kona nsati wo ngheniwa ku vuriwa nsati loyi a feriwake hi nuna wa yena, kutani a fanele ku sala a hanya ni wunwana wanuna hi mukhuva wa x nuna ni nsati. Wanuna loyi u nghena e ndlwini leyi hi ndlela leyi nwini wa yona a a nghena ka yona loko a ha hanya.

2. Hi xi-Ngoni (xi-Xhoza kumbe xi-Zulu) ku nghena hi loko wansati a feriwile hi nuna a nga ri na nwana wa xinuna loyi a nga yena a nga ta sala a ri MUDYANDZHAKA, kutani ku nghena e ndlwini ya yena wanuna wa x rixaka ra ka nuna wa yena loyi a feke, leswaku a ta nwi kumisa mudyandzhaka. Mhaka leyi yi endliwa hi ku pfumelelana, ni ku twisisa ka loyi wansati. Hi leswaku a nga sindzisiwi.

3. Na swona loko a siyiwa a ri ni nwana wa xinuna loyi a nga ta va mudyandzhaka ku nghena ku endleriwa ku andzisa na kambe rixaka ra loyi wanuna loyi a feke, a ha rhandza ku andzisa muti wa yena.

4. Loko na swona nsati loyi a ngheneriwaka a ri loyi a endleriweke ku veleka hosi ya tiko, timhaka leti hikwato ti fanele k ku tirhiwa hi ku pfumela ni ku lunghisa ka tiko le'ri lavaka hosi. Vana lava a va nga vi va loyi wanuna a nga nghena lahaya ndlwini, kambe va ta va vana va loyi a nga va, swi to va tanihi loko o nge i vana va yena la' va humaka e nkaveni wa yena.

5. Hi xi-Tsonga swi kona swilo leswi. Hilaha swi nga kombiwa ha kona, vasati la'va tekiwaka hi ndlela leyi va vuriwa vasati va NDZHAKA (ndzhaka). Swi kombiwile leswaku loko wansati kumbe vavasati va feriwile hi nuna, nkosi ni mikhuva hikwayo * ya wona swi herile, va hlengeletwa, leswaku va GANGA e xikarhi ka vamakwavo va loyi wanuna la'a feke. Kwalaho wunwana ni wunwana u ta tilangala loyi a nwi tsakelaka a nwi rhandzaka. Nsati wa ndzhaka va dya a ha hanyelwa. Hikokwalaho ku hava ku nghena hi xi-Tsonga; ku ni Nsati wa ndzhaka.

97. 6. Vana va nsati wa ndzhaka i vana va tata wa vona loyi a nga fa; va kuma ndzhaka ya vona hi ku landzelelana ni vamakwavo lava a nga ta e ndzhaku ka vona va ri lava va nga velekiwa hi rharha wa vona loyi a nga lova, a nga nwini wa nsati. A nga kumi ndzhaka e ka loyi a nga sala a gangana ni mana wa yena, hikuva a nga veleki vana va yena kambe u velekelana nwini wa nsati.

7. Nsati loyi na yena a nga na matimba laha mutini lowu; wa swi tiva leswaku nuna loyi a hanyaka na yena, a hi nuna wa yena, kambe wo hanya na yena ntsena. Kwalaho hikwaswo swa muti swi tivana ni nwini wa muti.

8. Nsati wa ndzhaka u nyikiwa e ka loyi a nwi tekaka hi vakulukumba va ndyangu. Nsati loyi u tekiwile hi xuma, kutani loko a tshikisiwa xisweswo loko a loveriwile hi nuna ku ta va ku cukumetiwiwe xuma. Hi swona le'swi endlaka leswaku u fanela ku kuma nuna, a nga ti tshuka a famba ni vana, kutani ndyangu wu hlanhleka. Ku teka vasati va ndzhaka i ku hlayisa ni ku hlengeleta muti.

9. Swa humelela leswaku munhu a nghena endlwini ya nsati wa warikwavo loyi a loveke. Hi leswaku va hlayisana, a nwi tshivelela ndzilo. Nsati lo'wo tano a hi nsati wa ndzhaka, vo hlayisana. Kambe na swona mhaka leyi yi fanele ku endlwa yi ri karhi yi tiviwa hi vanhu. Vana va kona va ha ri vana va nwini wa nsati loyi a nga lova. Nuna loyi a nga kumi nchumu kwala. Hambu va nga kuma vana swinwe, loko vana lava va ri va xisati, va lovorwa a nga ka a nga

s874

kumi nchumu xa xuma xa vona. Xuma lexi xi ta dyiwa hi vini va nsati loyi l'a feraweke hi nuna.

10. Loko va ri karhi va hanya swinwe, nuna loyi u fanele ku tirhela nsati loyi mintirho hikwayo leyi wanuna a tirhelaka nsati wa yena; na yena loyi wansati u fanele ku endlela loyi wanuna hikwaswo leswi wansati a swi endlelaka nuna wa yena. Hi kona ku hlayisana.

11. Wansati wo hlayisana a nga humeriwi hi xuma.

(a) Makhavane Mbhuzana wa ka Xipalana a a sele a nghena e ndlwini ya Mafenya nkata Mbvayila wa ka Khosa loyi a nga love. Makhavane a a hanya na Mafenya va ri nsati ni nuna; kambe a swi tiviwa leswaku va lo sala va hlayisana. Vana va Mafenya i tinhloko ta ka Khosa, loyi wa ka Xipalana wo hlayisa, hikuva na yena u kumile ko tumbela kona, a fana ni vanwana vanhu; a va ni laha a tshamisaka kona, a va ni le kaya.

Ku nghena ka yena na loyi wa ka Xipalana a ku nga ri ku pfluxela Khosa rixaka kumbe ku nwi andzisela rona; hi leswaku loyi wansati u pfumala wo hungata na yena, kasi na yena loyi wanuna a nga na munhu wo nwi tshivelela ndzilo, a nga na wo nwi swekela. Hikokwalaho vona vambirhi va swi kotaka ku hlayisana.

(b) Mathambu Zeti a a ri nghwendza mikarhi hikwayo, swi nga vonaki leswaku a nga teka nsati a hanya kukota vanwana vanhu; kutani hiloko hosi ya ka Maluleke a nwi nyika nsati wunwana loyi a a pfumala wo nwi hlayisa leswaku va ta hlayisana. Kunene va hlayisanile mikarhi leyi va nga kota ku tshamisa swinwe, kambe leswi ku hlayisana swi nga ri ki na xiboho, a va swi kotanga ku tshama swinwe nkarhi wo leha. Va hatlile ku ka va nga twanani, kutani va hambana.

Hi xi-Tsonga timhaka ta vukati a ti tumbeli. Timhaka ta vukati ti tiviwa hi vanhu hikwavo hikuva ti famba g hi tintsumi; munhu a nga swi koti ku vulavula hi yexe, u fanele ku rhuma munhu, leswaku ni mundzuku timhaka ti karhataka, ku ta va ni timbhoni ta mhaka leyi. Loko wansati a ri wa ndzhaka swa tiviwa; loko a ri wo tshama

s874

K24/11

ntsena a hanya ni wanuna hi ku hlayisana swi tivisiwa xisweswo.
Wandzhaka u ni mintengo, hi leswaku i xuma xa hina; kasi wo
hlayisana a nga na mintengo, hikuva va lo tshamisa swinwe handle
ka xiboho.